

N. PETKEVIČIŪTĖ

PRAGMATIZMAS IR E. NAGELIO MOKSLO FILOSOFIJA

Ernesto Nagelio filosofinės pažiūros pradėjo formuotis pirmaisiais XX a. dešimtmečiais, kada Amerikos filosofijoje vyravo pragmatizmas. Tarybinėje literatūroje pernelyg akcentuojamas šios filosofijos srovės kūrėjų — Č. Pirsu, V. Džeimso, Dž. Diujo — pažiūrų teorinis vieningumas bei priešingumas mokslinei pasaulio sampratai. Nors minimas Č. Pirsu atsisakymas vadintis „pragmatizmo tėvu“, jo mėginimas išskirti savąjį „pragmaticizmo“ variantą, tolesnė šio mąstytojo filosofijos analizė sunkiai vaduojasi iš „džeimsizuotos“ versijos. Marksistiniai-lenininiai buržuazinės filosofijos kritikos principai reikalauja nesumenkinti pozityvios vieno ar kito mąstytojo pažiūrų reikšmės, teoriniu ar ideologiniu požiūriu konservatyvių momentų kritiką derinti su racionaliųjų pusių atskleidimu. Šio straipsnio tikslas — atkreipti dėmesį į tas pragmatizmo idėjas, kurios davė pradžią mokslo filosofijai Amerikoje, kartu neišvengiamai darydamos įtakos nageliškajai mokslinio metodo, mokslo struktūros sampratai. Pats E. Nagelis, rašydamas apie jo pažiūras veikusius mąstytojus, labiau apeliuoja į savo antrąjį (po M. R. Koen) tiesioginį mokytoją — Dž. Diujį, bet daugelis pragmatistinių momentų jo darbuose primena ir tęsia Č. Pirsu idėjas. Antra vertus, Dž. Diujis plėtojo bei sistemino ankstesnįjį pragmatizmą, t. y. pats išaugo remdamasis Č. Pirsu ir V. Džeimisu, nors būta ir nesutarimų. Todėl atskleisti vieno ar kito mąstytojo įtaką E. Nagelio mokslo filosofijai galima tik konkrečiai analizuojant jų teorijas.

Č. Pirsu (1839—1914) filosofinis palikimas gausus ir gana eklektiškas. Iš jo raštų dabar semiasi minčių bei įkvėpimo daugelio sričių filosofai. Mąstytojui gyvam esant, plačiausio rezonanso susilaukė jo straipsniai, padėję pagrindus pragmatizmui, taip pat darbai formaliosios logikos srityje; tik po mirties įvertinti filosofo semantiniai tyrinėjimai, o apie jo originalumą bei vaisingumą mokslo filosofijos srityje imta rašyti tik 7—8-ajame dešimtmetyje, kuomet išryškėjo tiek normatyvinio (neopozityvistai, K. Poperis), tiek sociologizuoto (T. Kūnas) požiūrio į mokslą vienpusiškumas. Šių dviejų kelių sintezės paieškos šiuolaikinius tyrinėtorus nukreipė į Č. Pirsu filosofiją. Tiesa, Dž. Bakleris, vienas iš pirmųjų

ėmėsis nuodugniai analizuoti Č. Pirsso filosofinį palikimą¹, nemažai rašė apie jo nuopelnus mokslo filosofijai, tačiau, veikiamas tuo metu vyravusių vertinimų, jis mėgino parodyti šio mąstytojo artimumą loginiam pozityvizmui ir pateikė pritemptą, sulėkštintą turtingos Č. Pirsso filosofijos vaizdą.

Atėjęs į filosofiją po gana ilgos gamtamokslininko eksperimentatoriaus praktikos, Č. Pirsas išivaizdavo mokslą kaip veiklą, kurios tikslas — tiesa, o stimulus — žinių troškimas. „Kiekvienos teorijos tikslas — duoti racionalų jos objekto paaiškinimą“ (2,1)². Tuo tarpu specialiausios to laikotarpio mokslo teorijos (pozityvistinės, empiriokritinės) mokslą traktavo kaip aprašomąją veiklą. Č. Pirsas kritikavo E. Machą, teigdamas, kad „mokslas — tai priešasčių tyrimas“. Adekvati mokslo filosofinė koncepcija, Č. Pirsso požiūriu, visų pirma turi įveikti D. Hiūmo iracionalumą, surasti pažinimo metodo paaiškinimą, kuris nesuponuotų absoliutaus skepticizmo. Č. Pirsso pažiūros formavosi, veikiamos I. Kanto filosofijos. Jis pritarė I. Kanto minčiai, kad pažinimas — tai patyrimo įvairovės sujungimas mąstant. Tačiau visiškai nepriimtinos atrodė didžiojo pirmtako pasiūlytos sintezuojančios kategorijos. XIX a. gale tarp Amerikos mąstytojų jau buvo populiarė Č. Darvino evoliucijos teorija, ir ne vienas ryžosi filosofškai ją įprasminti. Turbūt šie veiksniai turėjo Č. Pirsui įtakos, ir jis taip pat rėmėsi požiūriu, kad žmogus — tai organizmas, apdovanotas mąstymo sugebėjimu, bet artimas savo protėviams elgesio varikliu — siekimu išlikti; žmogaus veikla — tai judėjimas priešingų veiksmų pilname pasaulyje, reaguojant į išorinius dirgiklius ir pagal turimą supratimą organizuojant gyvenimiškas situacijas. Būtent šiame kelyje — atožvalgoje į žmogaus veiksmus, kurie prieinami stebėjimui, o ne D. Hiūmo siūlytose mentalinėse būsenose Č. Pirsas ieško pažinimo kriterijų.

Išmintinga jam pasirodė anglų psichologo A. Beino idėja, jog nuo mūsų įsitikinimų priklauso mūsų normos ir mūsų veiksmai. Iš to Č. Pirsas padarė išvadą, kad žmogiškojo pažinimo tikslas yra įsitikinimas, iš kurio išplaukia tam tikras elgesys, formuojasi įpročiai. Straipsnyje „Įsitikinimų įtvirtinimas“ Č. Pirsas suformulavo savo abejojimo-įsitikinimo teoriją, aptarė įsitikinimo įtvirtinimo būdus. Tarybinėje literatūroje šis straipsnis plačiai kritiškai išnagrinėtas³, todėl čia tik priminsime, kad paskutinis autoriaus rekomenduojamas būdas, duodantis stabiliausius ir labiausiai patikimus įsitikinimus, esąs mokslas. Jo teikiami įsitikinimai patikimiausi ta prasme, kad, įsikūniję konkrečiuose elgesio įpročiuose, garantuoja sėkmingiausią užsibrėžtų tikslų realizavimą. Įvedęs „elgesio įpročių“, prieinamų viešam stebėjimui, kategoriją, Č. Pirsas tarėsi išven-

¹ Žr. *Buchler J. Charles Peirces Empiricism.*— London, 1939.

² *Peirce Ch. S. Collected Papers of Charles Sanders Peirce.* Ed. by Ch. Hartshorne and. P. Weiss, vol. 1—6.— Cambridge, 1934. Čia ir toliau cituojant šį leidinį pirmasis skaičius skliaustuose žymės tomą, antrasis — paragrafo eilės numerį.

³ Žr. *Богомолов А. С. Буржуазная философия США XX века.*— М., 1974; *Мельвилль Ю. К. Американский прагматизм.*— М., 1957; *Его же. Чарлз Пирс и прагматизм.*— М., 1968.

gęs D. Hiūmo subjektyvizmo. Tačiau „elgesio įpročiai“— tik tarpinė grandis, atspindinti vėlgi ne ką kita kaip mentalines būsenas. Tą patį nesugebėjimą išvengti subjektyvizmo rodo ir Č. Pirsas pragmatinė maksima: „Išnagrinėkite, kokius praktinius padarinius, jūsų nuomone, gali sukelti jūsų sąvokos objektas. Visų šių padarinių sąvoka ir bus pilna objekto sąvoka“ (5, 18). Tai reiškia, kad, mėgindami išsiaiškinti sąvokos prasmę, mes turime gilintis į savo įsitikinimus, savo įpročius, savo, galų gale— mentalines būsenas. J. Melvilis teisingai kritikuoja Č. Pirsą už tai, kad mokslas paliekamas subjektyvių įsitikinimų valiai ir dėl to netenka objektyvaus reikšmingumo⁴. Aptariamam periodu Č. Pirsas iš tikrųjų plėtojo siaurą empiristinę pažinimo teoriją, tačiau tokia individualistinė pažinimo koncepcija prieštarauja vėlesniems mąstytojo „socialiniams sentimentams“, kuriuos plačiai aptaria M. Bertilson⁵.

Kurdamas savąjį „pragmaticizmo“ variantą, Č. Pirsas rašė, jog individualus įsitikinimas nėra mokslo išvadų patikimumo kriterijus. Apskritai, individualios veiklos procesas, įsitikinimai, reglamentuojantys tam tikrą elgesį, kaip vėliau teigia Č. Pirsas, negali turėti jokios teisingumo vertės. Vėlesniuose darbuose filosofas vartoja „įsitikinimo“ sąvoką greičiau metaforiškai, nes sieja ją su tokiu beasmeniu tiesos arbitru kaip „mokslininkų bendrija“. Ši reikšminga autoriui „įsitikinimo“ kategorija, tiesa, vėliau jo paties sumenkinta, padarė labai gerą įtaką jo tolesnei mokslo sampratai: manau, kaip tik ji padėjo filosofui nepasiduoti senai ir XIX a. stipriai vyraujančiai tradicijai ieškoti „paskutinių“ pažinimo pagrindų, traktuoti tiesą kaip tam tikrą stabilią „dalykų padėtį“, kurią mokslininkas turįs atrasti kartą ir visiems laikams. Č. Pirsas šią tradiciją kritikavo ir jai priešino tuo metu originalią falibilistinę mokslo sampratą. Kaip pažymėjo J. Melvilis, Č. Pirsas geriau negu daugelis jo meto mokslo teoretikų pajuto antidogmatinę mokslo dvasią. Tokia Č. Pirsas nuostata ryškiai skyrė jį nuo tuometinių pozityvistų, nes jo mokslo teorija jau tada buvo kuriama kaip „abdukcijos“, kaip atradimo, o ne pateisinimo logika. Besiformuojančiai mokslo filosofijai mąstytojas kėlė ne teiginių pagrindimo, o mokslinio metodo eksplikacijos problemą. Kad šią problemą suprastume, turime nors trumpai aptarti pagrindines Č. Pirsas metafizikos idėjas.

Pasaulį amerikiečių filosofas vaizdavosi kaip triplanį ir jo sferas, skiriamas ne laiko-erdvės, o greičiau racionalumo raiškos charakteristikų, reiškė Pirmumo (Firstness), Antrumo (Secondness), Trečiumo (Thirdness) kategorijomis. Pirmumas— tai sritis, kuriai priklauso mūsų nekategorizuoti jutimai, jausmai, tai dar nediferencijuotų kokybių lygmuo. Jis miglotas, neapibrėžtas, su vyraujančiu spontaniškumu ir laisvės elementu. Jis negali būti artikuliuotai mąstomas: „Ištarei teiginį apie jį, ir jis jau prarado jam būdingą tyrumą“ (1, 357). Ši lygmenį galima suvokti tik

⁴ Зг. Мельвиль Ю. К. Чарлз Пирс и прагматизм, с. 57.

⁵ Зг. Bertilson M. Towards a Social Reconstruction of Science Theory. Peirces Theory of Inquiry and Beyond.— Lund, 1978.

intuityviai, o mąstymas, kaip svarbiausias pažinimo instrumentas, neranda čia savo šaknų: mąstymas — tai tokia būties forma, kuriai būdingas identiškumas ir nuoseklumas, t. y. savybės, susijusios tik su antruoju ir trečiuoju būties lygmenimis. Pirmume įmanomi tik spėjimai, turintys abdukcijos („galbūt“) formą.

Antrumas — tai jau apibrėžta egzistencija. Čia išsiskiria aktualūs įvykiai. Jie teigia savo buvimą, neklausdami priežasties, reiškiasi kaip opozicija aplinkai. „Kito, skirtingo, *ne* — idėja tampa pačia minties ašimi. Šį elementą aš vadinu „Antrumu““ (1, 324). Antrumas — tai „grubi egzistencija“. Ji žymi atsitiktinius universumo įvykius, su kuriais susiduria žmogus. Tai elgesio lygmuo. Jame reiškiasi jau minėti individo įsitikinimai ir jų sąlygoti įpročiai; čia galioja pragmatinė maksima. „Grubi egzistencija“ yra būtina, bet nepakankama sąlyga mąstymui, nes pastarojo uždavinys — paaiškinti realybę. O „grubi egzistencija“ — dar ne realybė. Pastaroji galiausiai susiformuoja tik Trečiuje. Antrume abdukcija gali būti patvirtinta arba atmesta. Ji čia praranda savo „galbūt“ pobūdį ir tampa faktiniu teiginiu. Č. Pirsas atkreipia dėmesį, kaip greitai žmogus užmiršta, kad pažinimo pamate visada glūdi „galbūt“ elementas, iš principo neleidžiantis tyrime padėti tašką.

Trečiumas — tai kategorija, kurianti tvarką iš chaoso. Jai priklauso tokios sąvokos kaip dėsnis, prasmė, taisyklė, konceptas, simbolis, reprezentavimas. Tik čia ženklai, naudoti jau Antrume, įgyja interpretantes, nustatančias reguliarius ryšius tarp ženklo ir žymimojo objekto. Trečiuo reikšmė glūdi dėsnio sąvokoje, kuri grubios egzistencijos atskirumą ir individualumą pakeičia santykiškai stabiliomis struktūromis. Antrumui būdingos kategorijos yra „veiksmas“ (action), „elgesys“ (behaviour), reikalaujantis tiesioginio atsakymo („stimulus-reakcija“), o Trečiuje „elgesys“ įgyja naują prasmę: jis yra apgalvotas, „save kontroliuoja“, ir Č. Pirsas vadina jį kitu žodžiu — „conduct“. Kiek prasilenkdami su žodyno teikiamomis reikšmėmis, šį terminą toliau versime „veikla“⁶. Veiklos subjektas — ne tiesiogiai individualus žmogus, o mokslininkų bendrija, kurios veikla iš esmės reiškia operavimą ženklais ir jų interpretantėmis. Tokiame kontekste pragmatinė maksima įgyja naują prasmę: pasak Č. Pirsso, mokslo uždavinys — formuoti mokslininkų bendrijos įsitikinimus, kaip mąstymo dėsniais, kaip taisyklės adekvačiam simbolių ir jų interpretančių naudojimui. Taisyklės, tapusios veiklos įpročiais, organizuoja universumo struktūrą iš Antrumo įvairovės. Todėl tik Trečiuje ir įmanomas mąstymas, kurio nuoseklumui būtinas tam tikras universumo vieningumas. Vieningumo reikalauja ir Č. Pirsso realybės sąvoka. Dėl pastarosios jo požiūris labai nevienareikšmis, bet vyraujantį ir visą jo metafiziką labiausiai atitinkantį, matyt, galima laikyti tokį realybės aiškinimą: „Realybė yra tai, ties kuo anksčiau ar vėliau pasibaigs informacija bei mąs-

⁶ J. Melvilis šį terminą irgi verčia ne pažodiškai, o vartoja prasminį atitikmenį: «обдуманная деятельность». Lietuvių kalboje, mūsų nuomone, trumpesnis ir tikslesnis atitikmuo yra „veikla“.

tymas ir kas nepriklauso nuo mano ar jūsų įnorių. Taigi pati realybės sąvokos kilmė rodo, kad ši sąvoka apima neapibrėžtos BENDRIJOS sąvoką <...>" (5, 311). Idealistinę tokios realybės sampratos esmę pagrįstai kritikuoja J. Melvilis ir A. Bogomolovas. Kaip nurodo A. Bogomolovas, apeliacija į nepriklausymą nuo „mano ar jūsų sąmonės“ mažai gelbsti grimztantįjį į solipsizmą, jei vietoj „mano“ ir „jūsų“ arbitru tampa „mąstymas apskritai“ ar šiuo atveju „mokslininkų bendrija“, kaip transcendentinis pažinimo proceso subjektas⁷.

Trečiojo kategorija, elgesio sąvokos naujos prasmės įvedimas ryškiai skiria Č. Pirsą nuo kitų pragmatistų: jo pragmatinei maksimali Trečiojame suteikiama naują turinį, išlaisvino mąstytoją iš siauros, empirinės pažinimo sampratos. Č. Pirsas piktinosi, kad daugelis „laikančių save jo draugais ir sekėjais“ visiškai ignoruoja Trečiojo kategoriją, nors iš tikrųjų jų pažiūros iš principo skiriasi nuo pragmatizmo pradininko pozicijos. Reikia pripažinti, kad Č. Pirsui,ėjusiam tokiu keliu, iš dalies pavyko apeiti hiūmiškojo subjektyviojo idealizmo rifus, tiesa, tik duoklės objektyviajam idealizmui kaina: juk jo mokslininkų bendrija su anksčiau nusakytomis funkcijomis ir veiklos pobūdžiu aiškiai primena I. Kanto transcendentalinį subjektą. Tiesa, Č. Pirsas „bendrija“ neturi apriorinio žinojimo galimybės, aprioriškumas, kaip interpretančių turėjimas,— santykinis, nes kiekviena interpretantė apriorinė tik mokslininkų kartos, o ne neempirinės kilmės prasme. Besivystančiu elgesiu ir besikaupiančia intelektualine patirtimi Č. Pirsas transcendencija primena taip pat ir G. Hegelio Absoliutą. Č. Pirsas pranašesnis tik savojo Absoliuto vystymosi begalinumu ir — ta prasme — neabsoliutumu.

Tokia metafizika sąlygojo savotišką tiesos teoriją, kurią tyrinėtojai pavadino „sutarimo“ (consensus) teorija. Įsitikinimas moksle, pasak Č. Pirsą, išikūnija sąvokų vartojimo įpročiuose, todėl pažinimo santykio su tiesa reikia ieškoti ne individualiame tikrume. Tiesa, jo nuomone, tai greičiau teiginio ar propozicijos, kaip kalbinės praktikos elementų, sąvybė. Tiesa yra toks sąvokos ar teiginio vartojimas, į kurį konverguoja visų sprendžiančiųjų nuomonės. Kiekvienas individualus tvirtinimas esąs „bandomojo“ pobūdžio, nes jam reikia bendrijos patvirtinimo arba atmetimo. Mokslinis tyrimas vyksta tuo būdu, kad „pakankamai ilgoje tėkmėje“ visi daliniai tyrimai turi konverguoti. O paskutinis, konverguojantis sprendimas kalbėsias apie realybę. Tačiau nė vienas konkretus mokslo teiginys negalės reikalauti sau neklaidingumo aureolės. Žmonės priima daugelį teiginių kaip teisingų, ir daugeliu atveju jų elgesį apvainikuoja sėkmė, bet tie teiginiai, pasak Č. Pirsą, iškrenta iš mokslo sferos į Antrumą, į praktinio veikimo sritį. Mokslas ir toliau lieka tiesos ieškotojas, bet ne tiesos turėtojas. Tokia visada „pakaltinama“ (fallible) mokslo dvasia. Šie samprotavimai ir sudaro Č. Pirsą falibilizmo doktrinos esmę. Nerasdamas realiųjų mokslo žinių objektyvumo kriterijų, nesugebėdamas dialektiškai išspręsti santykinės ir absoliučios tiesos santykio **problemos**,

⁷ Зг. Богомолов А. Ч. Буржуазная философия США XX века, с. 45—46.

Č. Pirsas neišvengiamai suartėja su jo optimistinėje filosofijoje lyg ir nenumatytu reliatyvizmu. Pats jo vengdamas, Č. Pirsas išoriškai pripažįsta tiesos atskleidimo principinę galimybę „pakankamai ilgoje tyrimo tėkmėje“. Bet ką reiškia „pakankamai ilga“? Ar tai nėra tik skraistė, pridengianti iš savo pirmtako I. Kanto perimtą agnosticizmą? Č. Pirsas agnostiku nepavadinasi: jo manymu, jei iš viso yra kokia nors realybė, tai ją įmanoma „intelektualiai sugauti“. Pažinimo procesas, pasak šio mąstytojo, begalinis, bet jei alternatyvias teorijas išsivaizduosime kaip geometrines linijas, tai begalybėje jos susikirs, kaip susikerta tiesės N. Lobačevskio geometrijoje. Tas paskutinis sprendimas, į kurį konverguoja visų tyrėjų nuomonės,— kaip begalinės matematinės sekos riba. „Toks yra mokslo nepakaltinamumas“,— rašo Č. Pirsas, gražiu aforizmu bandydamas išsilaikyti kelyje į problemos išsprendimą. Taigi Č. Pirsos tiesos ir realybės sąvokos paskęsta „begalinio progreso“ sąvokoje, bet tuo metu tai buvo žymiai originalesnis ir perspektyvesnis sprendimas negu tas begalinis regresas, kuriuo baigėsi žymiai vėliau tarpusius neopozityvistinės teorijos. E. Nagelis, rašydamas apie Č. Pirsos filosofijos reikšmę, falibilizmo doktriną išskyrė kaip vieną svariausių jo įnašų į mokslo filosofiją ir pats, juo sekdamas, mokslo procese nedėliojo taškų. Būdingiausia Č. Pirsos mokslinio metodo bruožu laikė autokorekciją ir todėl nepasuko į griežtos redukcionistinės programos realizavimą. Kaip ir Č. Pirsas, E. Nagelis teigė, kad „jokio mokslinio tyrimo išvada nėra apsaugota nuo revizijos ir korekcijos“, kad mokslininkai turį labiau pasitikėti „bendra loginės procedūros logika, negu bet kuria išvada, pasiekta jos terminais“⁸. Dar savo kūrybinio kelio pradžioje kartu su M. R. Koenu jis rašė apie mokslinį metodą, kurio eksplikaciją laikė pagrindiniu uždaviniu, sprendžiant mokslo demarkacijos problemą⁹.

Falibilizmo doktrina Č. Pirsos filosofijoje glaudžiai susijusi su tiesioginio pažinimo galimybės problema. Tokią pažinimo galimybę pripažino bene visi filosofai iki I. Kanto. Visi ieškojo tokio žmogaus sugebėjimo, kuris būtų patikimas ir kuris, turėdamas tiesioginį sąlytį su pažinimo objektu, atvestų į absoliučiai tikrą žinojimą. J. Habermasas Č. Pirsos mokslo filosofiją pavadino „filosofiniu lūžiu“, nes tradicines pažinimo teorijas, reikalaujančias pirmojo percepto arba koncepto, šis filosofas pakeitė teorija apie pažinimą kaip „išvedimo grandinę“, kontroliuojamą empirinio mokslo metodologinių reikalavimų. Čia gal kiek per daug laurų priskirta Č. Pirsui: kaip minėta, šią idėją mąstytojas perėmė iš I. Kanto. Tačiau negalima nesutikti su J. Habermasu ta prasme, kad Č. Pirsos filosofijoje „išvedimo grandinės“ idėja įgavo iš tiesų šiuolaikišką skambesį ir tiesiogiai veikė besiformuojančią mokslo filosofiją.

Tiesioginio pažinimo kritiką Č. Pirsas pradėjo kritikuodamas R. Dekartą. Jis stoja prieš bet kurią intuityvaus pažinimo formą — tiek prieš

⁸ Nagel E. *Sovereign Reason*.— Glencoe, 1954, p. 98.

⁹ Zr. *Cohen M. 'R., Nagel E. An Introduction to Logic and Scientific Method*.— New York, 1934.

R. Dekarto intelektualinę, tiek prieš I. Kanto juslinę intuiciją: „Mes neturime intuicijos sugebėjimo, kiekvieną pažinimą sąlygoja ankstesnis pažinimas“ (5, 253). Ši tezė buvo nukreipta ir prieš antrojo pozityvizmo nekvestionuojamą jutimų duomenis, prieš E. Macho tipo sensualistinę empirizmą. Tokią nuostatą Č. Pirsas grindė semiotinėmis idėjomis: jutimai ir mintys esančios ne žinios, o ženklai. Žiniomis jos tampančios tik įsijungdamos į minčių sistemą, t. y. tarpusavio interpretavimo keliu. Pasak Č. Pirsso, mintys-ženklai visą savo turinį turi gauti iš patyrimo, kaip pažinimo šaltinio, bet minėtas interpretavimo procesas — jau grynai loginis, su patyrimu niekur nesusiliečiantis. Tai gilus prieštaravimas Č. Pirsso filosofijoje. Čia pravartu prisiminti V. Lenino duotą H. Helmholco hieroglinės pažinimo teorijos kritiką, kuri visiškai tinka ir Č. Pirsso samprotavimams.

Visų Č. Pirsso semiotinių idėjų E. Nagelis neperėmė. Jo bendrosios gnoseologinės pažiūros, išaugusios natūralizmo bazėje, buvo artimesnės atspindėjimo teorijai. Tačiau pragmatizmo pradininko tiesioginio pažinimo kritika pasirodė jam „fatališka“ ir labai racionali. Šiuo požiūriu E. Nagelis pats ne kartą kritikavo naujuosius pozityvistus ir rašė apie jų išskiriamų empirinių sąvokų „teorinį pakrautumą“, kuris, matyt, yra ne kas kita kaip Č. Pirsso „ankstesnio pažinimo“ sampratos nauja išraiška. Be to, E. Nageliui labai vaisinga pasirodė minčių sistemos reikšmingumo idėja. Netgi pragmatinę maksimą jis interpretavo būtent šitaip: „pragmatinė maksima turi būti suprantama kaip kvietimas analizuoti specifinius konceptus apibrėžtu būdu. Šis „apibrėžtas būdas“ pabrėžia terminų kontekstus ir jų panaudojimo praktiką. Pragmatizmas nepateikia formulės, kuri nustatytų kartą visiems laikams, kokia yra teiginio prasmė; kadangi ji (maksima) atmeta prielaidą, kad sakinio prasmė gali būti apibrėžta izoliuotai nuo sakinių sistemos, kurioje ji atsiskleidžia <...>“¹⁰.

Č. Pirsas siūlo mokslo procedūros pradiniu tašku laikyti sveiko proto teiginius (vietoj tiesioginių įžvalgų), kuriuos mąstytojas palygina su gyvūnų instinktais. Vadovavimasis jais dažnai duodas geresnių rezultatų negu vadovavimasis kokio nors pseudomokslo teiginiais. Pasitikėjimas sveiko proto teiginiais — sena škotų realistų idėja. Iš jų Č. Pirsas perėmė kai kurias mintis ir terminus, bet atmetė jų dogmatinį tikėjimą sveiko proto teiginių akivaizdumu. Pastarieji, pasak Č. Pirsso, esą ne mažiau „pakaltinami“, falibilūs negu mokslo teiginiai. Maža to: jie tik tada ir tampa mokslinio proceso elementais, kai į juos nukreipiama kritiška, refleksyvi mintis. Iki tol jie funkcionuoja kaip neekspliciuotos ir abejonių nekeliančios mūsų gyvenimo premisos. Tik abdukcijos procedūros palytėti, perceptyvieniai sprendimai prarandą savo panašumą į instinktus. Sveiko proto reikšmė ta, kad jis irgi atlieka tam tikrą vienijančią, tvarkančią funkciją. Šią mintį plėtojo E. Nagelis, kuris pabrėžė, kad mokslas — tai

¹⁰ Nagel E. Sovereign Reason, p. 94.

sveiko proto teiginių refleksyvus pratęsimas, jų apvalymas nuo prietarų, „pasenusių teorijų“ ir „tradicinės metafizikos“.

Vėlesnieji pragmatistai — V. Džeimsas, Dž. Diujis — nuėjo į gilesnį ir iracionalesnį subjektyvizmą. Jie visiškai nepriėmė Č. Pirsso semantiniū realizmo, susijusio su Trečiojo kategorija. Ir V. Džeimsas, ir Dž. Diujis pažinimo bei tyrimo problemas sprendė, kaip sako Č. Pirsas, tik Antrumo kategorijos lygmeniu, tik individualių potyrių bei reakcijų, individualios sąmonės lygmeniu. Tai neišvengiamai suartinu juos su klasikinio empirizmo tradicija ir nominalistinės redukcijos programa. Beje, Dž. Diujis, skirtingai nuo V. Džeimso, mėginęs pasiūlyti „rekonstrukciją logikoje“, yra žymiai artimesnis pozityvizmui, kuriam redukcinė metodologija buvo raktas mokslo teiginiams pateisinti ar patvirtinti.

Pragmatizmo logikos tyrinėtojas H. Tajeris rašo, kad „Diujo loginė teorija yra visų pirma atsižvelgimas į tai, kaip žmogiškos būtybės biologiškai prisitaiko prie besikeičiančio ir pavojingo pasaulio“¹¹. Dž. Diujis, kaip ir V. Džeimsas, mėgino įveikti seną empirizmo ir racionalizmo dilemą, apeiti jiems abiem neišvengiamą dualizmą, prarają tarp pažinimo subjekto ir objekto, aiškindamas patyrimą kaip vieningą fizinių ir psichinių komponentų srautą. Dž. Diujui labai reikšminga „situacijos“ sąvoka, kuri, jo manymu, „sujungia“ tai, kas buvo atskira visose dualistinėse filosofijose. Jis rašė: „Aktualiame patyrimo niekada nėra atskiro objekto ar įvykio; objektas ar įvykis visada yra aplinkinio patiriamo pasaulio — situacijos — speciali dalis, fazė, aspektas“¹². Mokslinį tyrimą Dž. Diujis supranta kaip „neapibrėžtos“ situacijos transformavimą į „apibrėžtą“, kurios komponentai, buvę padriki, tyrimo sujungiami į „vieningą visumą“. Suprantama, aktuali transformacija, pasak Dž. Diujo, liečia vėlgi tiek fizinius, tiek psichinius situacijos komponentus. Savo knygos „Logika: tyrimo teorija“ VI skyriuje Dž. Diujis pateikia tyrimo modelį, kuriam būdingi tokie etapai:

1. Situacijos neapibrėžtumas. Autorius pabrėžia, kad tai — objektyvus situacijos bruožas; „nesuderintumas“ esąs joje, o ne „mūsų galvoje“. Situacija esanti aktualiai „nesuderinta“, „suardyta“, o potencialiai — problemiška, kelianti klausimą. Tai pusiausvyros sutrikimas tarp individo ir aplinkos, sąlygojamas egzistencinių priežasčių.

2. Problemos nustatymas. Aktualizuojama situacijos probleminė porentija. Gera problemos formuluotė — pusė jos sprendimo, nes kaip tik ji determinuojanti tyrimo selektyvumą, kryptį, esanti hipotezių ir konceptualinių struktūrų relevantiškumo kriterijus.

3. Problemos sprendimo determinavimas: hipotezė. Pasiūlymai kyla iš problemos formuluotės ir pastebėtų situacijoje konstituentų, kuriuos Dž. Diujis vadina atvejo faktais. Pastarieji gali būti nusakyti, remiantis „ankstesniu žinojimu“, ir yra relevantiški tiriamai problemai. Tai stebėjimo medžiaga. Dž. Diujis labiau negu Pirsas akcentuoja stebėjimo

¹¹ Thayer H. S. *The Logic of Pragmatism*.— New York, 1952, p. 72.

¹² Dewey J. *Logic: the Theory of Inquiry*.— New York, 1938, p. 66—67.

selektyvumą ir *sensus-ratio* išskyrimo grynai loginę prigimtį. Kiekvienas pasiūlymas aptariamas pagal jo „funkcinį tinkamumą“: funkcionaliausi įgyja hipotezių, arba idėjų, statusą. Funkcionalumą autorius aiškina jau minėtos pragmatizmo maksimos pradinės interpretuotės („Antrumo“ lygmeniu) dvasia: idėja — tai veiksmo planas, tai praktinių padarinių numatymas; šie padariniai ir sudaro idėjos reikšmę.

4. Idėjų tyrimas. Tradicinė procedūra — išvedami idėjų loginiai konsekvantai, nagrinėjamos idėjų ir jų implikacijų reikšmės. Dž. Diujis seka Č. Pirsu ir akcentuoja reikšmių kontekstinį pobūdį: priėmę vienokį ar kitokį idėjų ryšį, mes automatiškai užduodame atitinkamus kitų idėjų ryšius „dėl jų dalyvavimo toje pačioje sistemoje“. Šioje reikšmių analizės serijoje pagaliau pasiekiami reikšmė, reikšmiška problemos sprendimui ir nurodanti operacijas, kurių atlikimas turįs paliudyti hipotezės pritaikomumą.

5. Eksperimentavimas. Šiuo etapu idėjos, kaip veiksmo planai, turi būti realizuotos siekiant numatytų rezultatų. Čia idėjos įgyjančios sprendimų statusą. Pasak Dž. Diujo, „sprendimas — tai ankstesnės egzistenciškai neapibrėžtos situacijos transformavimas į apibrėžtą“. H. Tajeris plačiai aptaria „aktualaus transformavimo“ sąvoką ir bando ją pataisyti operacionalistiškesniu apibrėžimu, bet tai, deja, bevaisės pastangos. Labai tiksliai šį momentą įvertino J. Melvilis: „Ta veikla, apie kurią kalba pragmatistai, iš tiesų realybės nekeičia ir nesukuria, ji keičia tik šios realybės žmogiškąjį suvokimą, santykį su ja“¹³.

6. Tyrimas baigiasi, kai nustatomas „pagrįstas tvirtinimas“. Tai teiginys, formuluojantis planą ar veiksma ir užbaigiantis tyrimą. Net ir čia, kaip visame tyrimo modelyje, Dž. Diujis nenaudoja „teisingo teiginio“, „tiesos“ sąvokos. Natūraliai kyla klausimas, kaip autorius supranta tiesą ir „pagrįsto tvirtinimo“ teisingumo statusą.

Tiesos problema iškyla ir ankstesniuose tyrimo etapuose, kai idėjos, hipotezės įgyja propozicijų formą. Dž. Diujis, klausiamas apie jų teisingumo reikšmę, nedviprasmiškai atsakė, kad propozicijos yra tik būtini loginiai instrumentai kelyje į pagrįstus tvirtinimus ir, kaip instrumentai, jos galinčios būti tikrai funkcionalios arba ne, efektyvios arba ne, tinkamos arba ne¹⁴. O teisingumo charakteristika galinti būti taikoma tikrai tyrimo rezultatams, be to, su tam tikromis išlygomis. Savąją teisingumo sampratą Dž. Diujis „sutiko“ pavadinti korespondencijos teorija, tačiau ne klasikine epistemologine, o operacionalia prasme, pagal kurią teorija teisinga, jei ji atitinka aprašomąją situaciją taip, kaip „raktas atitinka spyną“ arba kaip vienas korespondentas atsako kitam¹⁵. H. Tajeris pajuto tokios Dž. Diujo sampratos silpnumą ir argumentavo, kad pats Dž. Diujis buvęs nenuoseklus, kad visa jo tyrimo teorija krei-

¹³ Мельвилъ Ю. К. Прагматизм.—В кн.: Буржуазная философия XX века. М., 1974. с. 93

¹⁴ Dewey J. Propositions, Warranted Assertibility and Truth.— In: Meaning and Knowledge: Systematic Readings in Epistemology. New York, 1967, p. 157.

¹⁵ Žr. Thayer H. S. The Logic of Pragmatism, p. 88.

pianti į korespondentišką tiesos koncepciją. Tačiau tiesos charakteristika iš principo nesuderinama su Dž. Diujo tyrimo tikslų ir procedūrų samprata: jam tyrimas — unikalios egzistencinės situacijos sąmoninga raida, kurios pabaigoje gautas rezultatas — „pagrįstas tvirtinimas“ — gali būti ateityje panaudotas tik pagal analogiją kitoje individualioje situacijoje. Mokslo dėsniai, pasak Dž. Diujo, — tai tik aprašymas to elgesio, kuris anksčiau tokioje situacijoje buvo vaisingas. Bet kuriuo atveju mes veikiame bandymų ir klaidų metodu, kurį Dž. Diujis vadino „eksperimentine logika“.

Mokslo logikos srityje Dž. Diujis buvo E. Nageliui daugelio Č. Pirsio idėjų perteikėjas. Dž. Diujo filosofijoje pragmatizmo principai buvo plėtojami natūralistinės metafizikos fone, o tai E. Nageliui atrodė daug priimtinau negu pati Č. Pirsio teorija, linkstanti į viduramžišką realizmą. Rašydamas apie Dž. Diujį, E. Nagelis būtent su jo vardu sieja senas Č. Pirsio dėjas: falibilizmą, kritinę sveiko proto teiginių analizę, *sensus* ir *ratio* išskyrimo santykinumą, jų būtiną ryšį. Vertingiausia mokytojo filosofijoje E. Nageliui pasirodė instrumentinė, operacinė mokslo traktuotė. Pastarąją jis iškelia kaip genialią idėją, gelbstinčią mokslą nuo skepticizmo, pasireiškusio dėl „mikroskopinių“ teorijų išsivystymo XX a. fizikoje. Pasak Dž. Diujo, visos tyrimo sąvokos, propozicijos, sprendimai — instrumentai, kuriais naudodamasis tyrinėtojas daro išvadas apie įprastus savo aplinkos įvykius ir objektus. Toks pat yra ir sąvokų apie hipotetinius, stebėjimui neprieinamus objektus vaidmuo. Tuomet reikia, pasak Dž. Diujo ir E. Nagelio, tik surasti sąsajas su realiais „didžiojo patyrimo“ objektais ir išreikšti jas atitikimo taisyklių terminais. Korespondencijos taisyklės — viena iš pagrindinių neopozityvizmo idėjų. Skirtumas tik tas, kad Č. Pirsio sekėjai nereikalavo tiesioginės ir visiškos redukcijos į „paskutinius elementus“, o siekė palyginti teorijas kaip sistemas su atitinkamais veiklos tam tikrame tikrovės segmente planais. E. Nagelis, analizuodamas ir sveikindamas savo mokytojo instrumentalizmą, kartu atskleidžia jo ribotumą. Jo požiūriu, tiriant mokslo sąvokoms iš tiesų reikšmingiausia yra instrumentinė funkcija, bet ji nėra vienintelė. Šios funkcijos hipertrofavimas Dž. Diujo filosofijoje, E. Nagelio nuomone, yra paaiškinamas jo bendrąja neadekvačia pažinimo samprata. Teigti, kad pažinimo esmė sudaro individualių, unikalų situacijų sprendimas, reiškia išskirti vieną, labai siaurą pažinimo sąvokos aspektą. E. Nageliui priimtinesnė pirsiškoji mokslo, kaip nuolatinio tiesos ieškojimo proceso, samprata. Todėl ir Dž. Diujui jis daro priekaištą, kad mokslo teorijos, be instrumentinės, turi dar informatyviąją bei paaiškinančiąją funkcijas, kuriose kaip tik ir glūdi mokslo visuomeninė prasmė. Tačiau vidinei mokslo analizei instrumentinis požiūris, E. Nagelio nuomone, labai vertingas, ypač turint galvoje analitinių-sintetinių teiginių išskyrimą, sprendžiant loginių principų prigimties problemą. Pastarąją E. Nagelis sprendžia idealistiškai, atplėsdamas logikos principus nuo jų objektyvaus pagrindo — materialios tikrovės ir kurdamas „natūralistinį“ „logikos be on-

tologijos" variantą¹⁶. Būtent tokios teorinės ištakos neleido filosofui natūralistui suprasti logikos figūrų materialistiškai — kaip, pagal V. Lenina, milijardus kartų pasikartojusios žmogaus praktikos išitvirtinimo žmogaus galvoje. Antra vertus, instrumentinė logikos principų traktuotė, sujungta jo koncepcijoje su autokorekcine mokslo samprata, itvirtino E. Nagelio teorijoje vieną svarbiausių iš pragmatizmo perimtų idėjų apie tai, kad „bet kuri logika, reikalaujanti <...> neabejotinų pirmųjų principų ir netaisytinų tyrimo išvadų, negali tapti novum organum moksliniam tyrimui ir jo kritikai“¹⁷. Negalima nesutikti su tokiu apibendrinimu. Jis netgi siejasi su dialektine materialistine mokslo traktuote. Išsiskiria šios koncepcijos tada, kai tenka vertinti pažinimo rezultatus tiesos požiūriu. E. Nagelis iš esmės išlieka Č. Pirsio tiesos, kaip „sutarimo“, teorijos plėtotojas. Jis sprendimo teisingumo kriterijaus irgi ieško ne atožvalgoje į minties santykį su tikrove (nes nemato objektyvių jų sąlyčio taškų). Mat, nepriklausomai nuo individualių sprendžiančiųjų paskatų, moksliskai išvestų teiginių vertinimai, pagal filosofą, sutampa netgi dažniau, negu to, atrodytų, galima tikėtis¹⁸. Panašūs samprotavimai, be abejo, menkina daugelio E. Nagelio minčių apie mokslinį metodą reikšmę, vulgarizuoja jo natūralistinę mokslo koncepciją.

¹⁶ Žr. *Petkevičiūtė N. E. Nagelio logikos koncepcija.*— *Problemos*, 32, 1984.

¹⁷ *Nagel E. Sovereign Reason*, p. 125.

¹⁸ Žr. *Nagel E. Teleology Revisited and Other Essays in the Philosophy of Science.*— New York, 1979.